

Gara Márk: Egy elfelejtett táncjáték

Amikor néhány évvel ezelőtt Hidas Hedvig mesternővel az életéről és pályájáról beszélgettem, egy sor fotót rakott ki elém. Közülük sokat helyesen azonosítottam, akadt azonban köztük olyan, amelyet korábban sosem láttam. A *Talán holnap!* című produkció ilyen volt. Amikor elkezdtem firtatni, hogy ugyan miféle balett ez, akkor a Mesternő csak annyit mondott: ez volt a „Gázbalett”. Most, hogy id. Harangozó Gyula (1908-1974) hagyatékát dolgozom fel az OSZMI Táncarchívumában, már sokkal többet tudok erről a táncműről, amely megérdemli, hogy 77 év után ismét egy kissé a figyelem középpontjába kerüljön.

A balett keletkezése

Hidas mesternő említette egyszer, hogy Harangozó Gyula élénk társasági életet élt fiatal korában. Ebbe a széles társadalmi skálán mozgó körbe éppúgy beletartoztak bohémek, mint gyárosok. Harangozó jó barátságban állt a kor egyik igen gazdag szakember-igazgatójával, Juhász Istvánnal (1894-1981) is. A mérnök végzettségű Juhász, aki 1921-től a nagyhatalmú Gamma Finommechanikai és Optikai Művek vezérigazgatója volt, vezetői és szervezői tevékenységén túl feltaláló is volt. A nevéhez kötődik többek közt a magyar légvédelmi löelemző kifejlesztése és nemzetközi elismertetése. A háborús konjunktúrában a gyárnak kb. 5000 alkalmazottja volt, így igazi hadiüzemnek számított, amely jókora részt kanyarított ki a közeledő II. világháborúra készülő ország költségvetéséből az 1930-as évek második felében. S hogy mi köze ennek az inkább ipartörténeti bevezetőnek egy táncjátékhoz? Mindössze annyi, hogy Juhász István fejéből pattant ki a „Gázbalett” ötlete, sőt magát a szöveggönyvet is ő írta. Ismerve Harangozó Gyula koreográfusi módszerét, joggal feltételezhető, hogy kissé korrigálta a Juhász-féle librettót saját ötleteinek megvalósítása érdekében.

A balett bemutatója 1937. május 9-én zajlott le a budapesti Művész Színházban¹ zártkörű matiné előadás keretében, a színlap szerint az alábbi alkotói gárdával:

Szövegét írta: Juhász István

Zenét szerzette: Kenessey Jenő

Rendezte, koreografiáját tervezte és betanította: Harangozó Gyula

¹ A Horst Kogler szerkesztette Balettlexikon (1977) 316. oldalán helytelenül az Operettszínházat jelölik meg a bemutató helyszínéül.

Táncolják: Vera Ilona (a lány), Kőszegi Ferenc (a tiszt), továbbá Hidas Hedvig (kokett), Mátrai Irén, Horváth Erzsébet (úriasszony), Horváth Margit, Kárász Anna, Stiller Ilona, Pintér Margit, Csányi László (a sportember), Sallay Zoltán, Zsedényi Károly (diák), Hodál Sándor, Suba Gyula, Rab László, Nádas Imre, Pintér Ferenc (úriember), Vass I., Soós I., Fehér I., Gaál Andor, Frank E. és Bándi L. a Magyar Királyi Operaház tagjai.²

A díszleteket tervezte: Olgyay és Olgyay³

Festette: Mánya Károly

A jelmezeket Szunyoghné Tüdös Klára és Márk Tivadar tervezték.

A táncjátékot zongorán kísérik: Gutori Andor László és Dévai Gábor, a Magyar Királyi Operaház korrepetitorai.

A cselekmény

A táncjáték szövegkönyvéből a Harangozó-hagyatékban nem található olyan példány, amely a mű történetét is leírná, csak a 2. művészalbum 29. recto oldalán (1. jelzet) szerepel az a névsor, amelyet az előbbieken közöltem. Ezt egészítettem ki azokkal a szerepekkel, amelyet Cyril Beaumont könyve nevesít.⁴ A Táncarchívum – legalább is feltárt formában – nem rendelkezik műsorfüzettel, így az angol forrást idézemi fordítás formájában.

Az egyfelvonásos balett három képből állt.

I. **jelenet** Az utcán. A légvédelmi tanfolyam épületének bejárata körül sokan gyülekeznek. A tanfolyamot baljós plakát hirdeti.

Sok különféle ember sétál az utcán, vannak közöttük munkások, elegáns hölgyek, jólöltözött urak, enyelgő párok, diákok és mások. A sétálók megállnak és érdeklődve szemlélik az új plakátot. Egyesek viccnek tartják az egészet, másokat aggodalommal tölt el, míg egy harmadik csoport gyorsan újságot vesz abban a hitben, hogy kitört a háború és így a támadás már a küszöbön áll. De a lapokban semmi nyoma háborúnak vagy bárminemű veszélynek. A légoltalmi tiszt, aki a tanfolyamot tartja, megérkezik az iskolához és bemegy. Őt kíséri a szerelme, aki megáll és vesz egy szál rózsát, majd követi a tisztet az épületbe.

² Az eredeti színlapon a két főszereplőn kívül csak a vezetéknevek és a keresztnévek kezdőbetűi szerepelnek. A kibontások a szerzőtől erednek. A nem teljes nevek esetében, mivel sem az adott operaházi évkönyv, sem Budapesti Operaház 100 éve (szerk. Staud Géza, Zeneműkiadó 1984) című kiadvány nem hozza őket, így feltételezem, hogy statisztákról lehet szó.

³ Olgyay Viktor festő két fiáról van szó, Olgyay Viktor (1901-1966), Olgyay Aladár (1901-1964) építészekről.

⁴ Cyril W. Beaumont: Complete Book of Ballets, Putnam, London, 1937, p 1005-1006

II. **jelenet** A légvédelmi tanfolyam osztálytermében

Belép a tiszt és a kedvesét várja, aki kis idő múlva megérkezik. Különböző emberek jönnek, hogy részt vegyenek a tanfolyamon. A jelenlévők zömét nem érdeklik az elhangzó instrukciók, csak kevesen figyelnek. A lányok viccelődnek és vihognak, miközben a fiúk a gyakorlatokat végzik. Végül a tiszt kijön a sodrából, és figyelmezteti az osztályt, hogy igen hamar csak attól fog függeni az életük, amit megtanultak.

A lány elszégyelli magát, és hogy lecsendesítse a szerelmét, egy rózsát rejt el annak gázálarcában, amit a tiszt nem vesz észre.

Szörnyű detonáció rázza meg a termet és megszólalnak a szirénák is, jelezve, hogy gáztámadás van. A nevetgélő lányok pánikba esnek. A tiszt gyorsan betereli őket egy gázbiztos pincébe, majd visszatér, hogy szóban és telefonon is instrukciókat adjon. Eközben a sziréna hangja bombák robbanásának zajával keveredik. Ekkor jön el az ideje, hogy a tiszt maga is menedéket keressen. Felveszi a gázálarcát, de az nem illik a fejére. Leveszi, és ekkor veszi észre a rózsát benne. Kiveszi a rózsát és egyik kezében a virággal, a másikban a gázálarccal áll a teremben, amikor a halálos gáz beszivárog az osztályba. A tiszt a földre zuhan.

III. **jelenet** Éjjel az utcán

A járókelők lázasan keresik a menedéket, miközben az utcákon sorra robbannak a gázbombák. Végül minden elcsendesedik és az emberek lassan előmászhatnak rejtekhelyeikről, köztük a légótanfolyam résztvevői is. A lány a szerelmét keresi, de sehol sem találja. Éppen azon van, hogy bemenjen az iskolába, amikor egy csapat katona jelenik meg és a halott tisztet hozzák ki egy hordágyon. A férfi élettelen kezében a rózsát szorítja. A lány zokogva borul szerelmére. A függöny lassan leereszkedik.

Ugyanezt kissé árnyaltabb formában írta meg tudósítás formájában Kristóf Károly, Az Est munkatársa a lap 1937. április 30-i számában.⁵

„Az első kép az uccán történik. [...] Az uccán óriási plakát, amely gázveszedelemre figyelmeztet. [...] Szerelmes pár sétál az uccán, ügyet sem vetve a plakátra. Látjuk, hogy az uccában van egy gázvédelmi tanfolyam is. Elegáns gigerli siet a randevúra, ő sem figyel a plakátra. Rikkancs szalad át a színen és feltűnő mozgásokkal hívja fel a figyelmet az újság szenzációjára. A szerelmes pár azonban tovább andalog. Stilizált katonai léptekkel közeledik egy járőr. A légvédelmi tanfolyam tisztje és legénysége. Bemennek az iskolába. Mögöttük egy szerelmes nő, aki áhítattal figyeli a tisztet. [...]

⁵ 6. oldal, Harangozó-hagyaték 2. művészalbum 28. oldal (recto) 1. jelzet

Előadóterem. Balról lépcsőzetes iskolapadok, jobbról tábla, amelyen különféle gázmaszkalkatrészek vannak. Azután egy láda, amelyet a gázvédelmi legénység hozott. A tiszt megkezdte a tanfolyamot. Zeneszóra jönnek be a növendékek, az egyik padsorban a férfiak, komolyan figyelve, a másik padsorban a nők, nevetgélve, pletykázva. Ők nem veszik komolyan az oktatást. A tiszt magyaráz. Kiosztja a gázmaszkokat, amelyet a tanulók felvesznek. [...] A hallgatók pihennek, ezalatt Vera Ilona, a szerelmes nő gázmaszkban tangót lejt a gázvédelmi tanfolyam vezetőjével. Stilizált háborús gázmaszkos tangó, a két maszkos csőr állandóan összekoccan.

Berohan egy altiszt és jelzi: baj van, kitört a háború. Abban a pillanatban szirénabúgás hallatszik. Az ablakon át kilátunk az uccára, ahol zászlókkal vonulnak fel emberek, csapatok. Egyszerre csak óriási robbanás reszketteti meg a levegőt. Bomba. Azután újabb és újabb vérfagyasztó hangok. Gáztámadás! A nők elvesztik a nyugalmukat, fel s alá szaladgálnak, a férfiak azonban a gázvédelmi tiszt utasítására újra átvesszik a gázmaszkot. Felteszik, a nőket betuszkolják az óvóhelyre.

A szerelmes leány vörös rózsát rejt el a tiszt maszkjába. Megcsókolta a rózsát és azt akarja, hogy szerelmese bátorságot kapjon tőle. Mindenki elrejtőzött az óvóhelyen, csak a gázvédelmi tiszt marad ott. Gáz! A tiszt fel akarja venni a gázmaszkot, nem sikerül... Nem tudja, hogy miért... Nem tudja, mi történhetett... A gáz elönti a helyiséget. A férfi kóvályog, mozdulatai bizonytalanok, karjai erőtleneek, a gázmaszkot kiejti a kezéből, csak a rózsza marad az ujjai között. Ezért nem tudta felvenni a maszkot. Elterül a földön... a gáz végez vele...

Uccakép. A házak megcsönkítve meredeznek az égnek. Borzasztó hatása van az ellenséges repülőek támadásának. Egész házrészek váltak le. A katonák csákányokkal tisztítják meg az utat az óvóhely bejáratához. A nők, akik az óvóhelyen várták meg a támadást, megmenekültek.

A szerelmes leány kétségbeesve keresi kedvesét. A tiszt azonban nincs sehol. Komor gyászinduló hangja mellett hozzák ki a gázvédelmi tanfolyam terméből a katonák a tisztet. Kezében még mindig ott szorongatja a rózsát. A gáztól elhervadt virágot. A lány ájultan esik össze.”

Azt hiszem, hogy a két forrásból együttesen kaphatunk hű képet a darab cselekményéről. Abban azonban biztos vagyok, hogy a tiszt halálában az angol leírás a hitelesebb, hiszen a két változat közül az a színpadszerűbb.

A balett korabeli fogadtatása

A két világháború közti kritikák, tudósítások rendszerint kevésbé informatívak a mai olvasó számára. Jobbára felsorolták a szereplőket néhány jelzöt aggatva rájuk, néha röviden ismertették a cselekményt, ha az nem volt általánosan ismert. Ritka, amikor valódi kritikával találkozunk, és az írónak van elképzelése, tudása a balett-, táncművészetről. Ez a Talán holnap! esetében is kiválóan látszik. A Magyar Hírlap és Az Est csak megemlíti⁶. A Pesti Napló Kv fedőnevű cikkírója maliciózan azt is hozzáteszi, hogy a "kissé naiv mese legfőbb tanulsága, hogy tilos rózsát rejteni a gázmaszk mélyébe." A Kv monogramú szerzőnél a rosszmájúságon túl némi táncos tapasztalatot is fel lehet fedezni, hiszen nyilvánvalóvá válik, hogy ismer néhányat Kurt Jooss (1901-1979) műveiből, ezért írhatta, hogy „Harangozó Gyula Jooss szellemében szerkesztette a gyilkos rózsza történetének koreográfiáját [...] s mindezt fokozta a még Joossénál is elevenebb táncritmikával.” Hogy a táncritmikán pontosan mit ért, az sajnos nem tisztázható egyértelműen. Később a zenénél is Jooss a kiindulási alap: „Kenessey Jenő, operaházunk tehetséges fiatal karmestere a Talán holnap! muzsikájában szintén a Joosznál divó kellemesen porlandó tánczenét alkalmazta, helyenként hatásosan sikerrel.”

Jemnitz Sándor (1890-1963) a Népszavában fejti ki kissé elvontra sikerült nézeteit. „Harangozó Gyula koreográfiája és rendezése a körülményekhez képest ötletes, de épp ott ad kevesebbet Kurt Joossénál, ahol többet akar nyújtani. Mert Kurt Jooss mindig és mindenütt az adott helyzetből vonja le, ez okból mindvégig tárgyiasan ható mozdulatanyagát. A pusztá táncszerűség azonban, ha általános jellegű marad, vagyis nem járul hozzá a külső események és lelki történések szüntelen kivetítéséhez, magyarázásához, nem jelent lényeges gazdagítást. Ez a megoldás csak látszatra táncszerűbb. [...] Vera Ilona [...] szépen mozog. Mint ahogy érdekes mozdulatmotívumokat láthattunk a nagyszámú együttes több más tagjánál is.” Jemnitz egyetlen dologgal nincsen kibékülve, az pedig Kenessey zenéje, amely szerinte annyira „avultas”, hogy a darab címét inkább Talán tegnapelőttre? javasolja változtatni. Ennek oka talán ott keresendő, hogy Jemnitz a zenekritikusi tevékenységén túl maga is komponált, de művei nem jutottak el olyan nagy nyilvánossághoz, pláne olyan sikert nem értek el, mint az Operaház balettkorrepetitoraként és karmestereként is működő Kenessey zenedarabjai. Harangozó egyébként látta Jooss legalább hét koreográfiáját az 1934. április 9-

⁶ Harangozó-hagyaték, 2. művészlalbum 31. oldal (recto) 1. jelzet

10-i, Király színházi előadásokon, mert a műsorfüzet és a szereposztás megtalálható a hagyatékban.

Érdekes, hogy a Függetlenség T. D.⁷ monogramú szerzője jut először arra a következtetésre, hogy a táncjátékot propaganda műnek kell tekinteni, a többiek inkább műalkotásként viszonyultak a Talán holnap!-hoz. Az Esti Kurir ezt a gondolatot viszi tovább némi éllel f.gy. cikkének⁸ a végén: „Mi azt szeretnők, ha valamennyi közszükségleti cikk követné Juhász István és Kenessey Jenő példáját és a reklámnak, a propagandának erre a fajtájára is áttérne mielőbb. Ha még a légvédelmi propaganda célját is táncjátékok szolgálnák, talán érdekesebb lenne élni.”

Az Ujság névtelen írása pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy „A művészet soha nem zárkozhat el az élet aktualitásai elől, s foglalkozik velük, még ha olyan iszonyat is fenyeget, mint amit a gázharc okozhat.”

A balett bemutatója zárt körben zajlott le. Hogy ezután hol és hány előadásra került még sor, jelenleg nem ismert. A Nemzeti Újság⁹ y néven szereplő újságírója tudni véli, hogy az Opera igazgatója, Márkus László be fogja mutatni a „Gázbalettet” a dalszínház színpadán. Ma már tudjuk, hogy nem így történt, ráadásul a mából visszatekintve – még ha nemes propaganda célokat szolgált volna a balett bemutatására – akkor sem illeszkedett volna egy ilyen bemutató az Opera rendes játékkrendjébe, sem az aulikus, Miklós-napra időzített műsorokba. Később, a Virradat tudósítója arról is tájékoztat, hogy az Országos Légvédelmi Parancsnokság érdeklődött a balett iránt, illetve a Nemzetközi Vásár légvédelmi kiállításán is elő fogják adni. Maga Harangozó mondja a cikkben, hogy lát rá esélyt, hogy Angliában és Svédországban is bemutassák a jövőben a balettjét.¹⁰

Külföldi kapcsolatok és a nemzetközi fogadtatás

A hagyaték feldolgozása sok szemponton túl azért is hasznos volt számomra, mivel kiderültek érdekes összefüggések, amelyek Harangozó Gyula külföldi kapcsolataira világítottak rá. 1937 nyarán Harangozó és felesége két hónapra Londonba látogattak hivatalos tanulmányút keretében. Itt részben órákat vettek Leonide Massine-tól¹¹, részben pedig előadásokat tekintettek meg, amelyekről az ifjú koreográfus táncbrázolásokat rögzített. Ezek

⁷ Tóth Dénes zenekritikus, zeneszerző (1908-1955)

⁸ Harangozó-hagyaték, 2. művészalbum 32. oldal (recto) 1-5. jelzet

⁹ Harangozó-hagyaték 2. művészalbum 31. oldal (recto) 3. jelzet (1937.05.11.)

¹⁰ Harangozó-hagyaték 2. művészalbum 29. oldal (recto) 2. jelzet

¹¹ Az Orosz Balett legendás táncosa és koreográfusa (1895-1979)

közül több vázlat azonosíthatóan a hagyaték részét képezi. Ráadásul Harangozó bemutatkozása Londonban olyan sikerrel járt (kiváló tánckészségének és a magyar néptáncok ismeretének köszönhetően), hogy Massine szerződtetni szeretne volna. Mivel azonban a pesti opera nem engedte el Harangozót, inkább Massine látogatott Budapestre. A műsorfüzetek tanúsága szerint 1938 nyarán ismét Londonba látogatott a koreográfus, hogy a Colonel de Basil vezette Orosz Balett előadásait lássa, s megint felröppent a szerződtetésének a híre. Ezen hírekből egy csokorra való gyűjthető össze a 2. művészalumból. Ennyi idő távlatából nem tudom eldönteni, hogy az MTI kiváló hírszerkesztői tevékenysége vagy Harangozó jó sajtókapcsolatainak köszönhető ez a hírözön, mindenesetre hatékonynak bizonyult a hírverés.

Szintén erre az időszakra tehető, hogy a Magyar Királyi Operaház virágzó együttműködést alakított ki a Milánói Scalával. Ebből a balettegyüttes és Harangozó is profitált, hiszen egyrészt odakint bemutatták a magyar repertoár számos darabját, másrészt Harangozót felkérték két táncmű koreografálására is. Ezek közül az egyik a Miraggio névre hallgatott és a Csárdajelenet átdolgozása volt (1939. február 1.), a másik pedig a Polovec táncok bemutatója a Scalában (1940). Az olasz újságok ez utóbbi premier kapcsán arról írnak, hogy mennyire eredeti Harangozó koreográfiája, amely – amennyiben a Magyarországon ismert változatból indulunk ki – gyakorlatilag még látványában is a Fokin-féle eredeti produkció utánérzése, erősebben fogalmazva másolata.

Közben 1938. április 10-én Alexander von Swaine¹², a neves táncos matinéja zajlott le az Uránia Színházban, amelyre az előadó két koreográfiát kért Harangozótól. Látható tehát, jól látható, hogy a koreográfus nemzetközi hírneve egyre nőtt. De visszatérve a Talán holnap bemutatójának nemzetközi fogadtatásához, a 2. művészalbum 33. oldalán egy cikk található a The Detroit Free Press 1937. május 14-i számából. Egészen hihetetlen ma, hogy egy koreográfia híre ilyen messze jusson el... A másik, elemző forrás a korábban már idézett Cyril W. Beaumont The Complete Book of Ballets című, 1937. novemberi első kiadása, amelyben a jeles angol szerző így ír a táncjátékról a 1006-07. oldalon: „A Talán holnap! egy jól megtervezett propagandabalett, amely azzal a szándékkal jött létre, hogy a közönség még békeidőben készüljön fel egy esetlegesen eljövendő háború terror eseményére. Azt hiszem, hogy ez a balett az első, amely gáztámadásról szól. Ez az érdekes produkció mind Budapesten, mind külföldön érdekes lehet, ahol egyébként a külföldi sajtó képviselői sokszor és sokat írtak róla.”

¹² Német táncművész és koreográfus (1905-?)

A magyar balettélet egyébként 1937-ben jelenik meg először számottevően a brit szakirodalomban, a Design for Ballet című, ugyancsak Cyril W. Beaumont munka révén. Erről hazai sajtótudósítás is van a Harangozó-hagyatékban¹³. Azt vélelmezem, hogy ebbe a kötetbe vagy Harangozó 1937-es első angliai tartózkodása révén kerülhettek bele magyar koreográfiák színpadképei, ekkor ismerkedhetett meg Beaumont-nal, vagy maga az Operaház küldte el az anyagait, esetleg Oláh Gusztávnak lehetett része a fotók kijuttatásában. Természetesen mindez mára kideríthetetlen.

A Talán holnap! című produkció tehát minden kétséget kizáróan Harangozó Gyula egyik figyelemre méltó, de a nagyközönség számára kevésbé ismert alkotása volt. Remélhetően a jövőben kerülnek elő dokumentumok a műről, és ez lehetővé teszi, hogy még alaposabban megismerhessük!

Készült az OTKA K81672 számú kutatás keretében

¹³ 2. művészalbum 49. oldal (recto) 4. jelzet – minden adat nélkül